

प्रकरण सहावे

उपसंहार

प्रकरण ६ वे

उपसंहार

मराठी कादंबरी वाङ्मयामध्ये आपल्या प्रतिभासंपन्न लेखणीने अनेक विषयावरील कथा, कविता, कादंबरी, समीक्षा ग्रंथ व वैचारीक लेखन करून मराठी सारस्वतामध्ये स्वतःची वेगळी प्रतिमा निर्माण करणारे लेखक म्हणून शरणकुमार लिंबाळेंचा उल्लेख कराव लागतो. त्यांच्या लेखनाचे वेगळे वैशिष्ट्य याठिकाणी मला नमूद करावे लागेल ते म्हणजे त्यांच्या प्रत्येक कादंबरी लेखनाच्यावेळी कार्यकर्ता व लेखक असणारा पिंड त्यांच्या कादंबरीमधून दलित चळवळीच्या रूपाने डोकावतो. ग्रामीण, दलित, राजकीय, सामाजिक विषयाबरोबर समाजातील लोकप्रतिनिधी, लोककलावंत, कार्यकर्ते यांच्यातील एका अदृश्य नात्यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न 'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबरींतून केला आहे. या कादंबरीच्या अभ्यासातून दलित समाजाला सोसावे लागणारे अन्याय, अत्याचार तसेच दलित कादंबरीतील नकार, विद्रोह, आंबेडकरी प्रेरणा, दलित - सर्वर्ण संघर्ष यासारखे वेगवेगळे संदर्भ शोधता यावेत म्हणून 'मी कादंबरीकार : शरणकुमार लिंबाळे 'उपल्या' व 'हिंदू'च्या संदर्भात हा विषय अभ्यासासाठी निवडला आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी म्हणून ह प्रबंध सहा प्रकरणांमध्ये विभागला आहे.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या वाङ्मयीन चरित्राचा अभ्यास करता. ते १९८० नंतरच्या दलित कादंबरीकारामध्ये महत्वाचे कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे व त्यांनी आपल्या समाजात अनुभवलेले काही पैलू त्यांच्या लेखनशैलीमधून प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहेत. दलित जीवन अनुभवलेल्या लिंबाळे यांनी त्यांना आलेल्या जीवनानुभवाचे नाते थेट वाङ्मयाशी जोडले आहे. एक दलित व 'अक्करमाशी' म्हणून वाट्याला आलेल्या जीवनानुभवाला ते सामंजस्यपणाने सामोरे जातात. लेखक व कलावंत असा त्यांचा पिंड असल्याने आपल्या मनातील विचारांना साहित्यकृतीच्या माध्यमातून ते प्रगट करतात. शरणकुमार लिंबाळे यांचे लौकिक जीवन कष्टमय परिस्थितीत गेले आहे. टेलीफोन ऑपरेटर

ते यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाचे मुख्य अधिकारी म्हणून काम करताना आलेले अनुभव. जीवनविषयक दृष्टिकोन, साहित्यविषयक दृष्टिकोन त्यांच्या साहित्यातून स्पष्ट झालेला आहे. शरणकुमार लिंबाळे यांनी 'रथयात्रा', 'देवता आदमी', 'दलित ब्राह्मण' या कथा संग्रहामधून त्यांनी लहानपणी अनुभवलेल्या व पाहिलेल्या अनेक प्रसंगाना विविध कथांमधून व व्यक्तिरेखांमधून आपल्या लेखनीने शब्दबद्ध केले आहे. त्यांच्या आत्मकथनांमधून 'अक्करमाशी' म्हणून जीवन जगताना सहन करावा लागणारा अपमान, वेदना, दुःख यांना त्यांनी आपल्या लेखणीच्या सहाय्याने वाट मोकळी करून दिली आहे.

शरणकुमार लिंबाळेंनी आपल्या जीवनाची वाटचाल अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत करून एक चांगला लेखक म्हणून नावलौकिक मिळविला आहे. कॉलेजमध्ये शिक्षण घेत असतानाच कामगार नाट्यस्पर्धेसाठी नाटक आणि भीमगीते लिहिण्यास सुरुवात केली. त्याचबरोबर वर्तमानपत्रात वाचकांची पत्रेही लिहिणे चालू केले होते. आठवड्यातून दोन-चार पत्रे वर्तमानपत्रातून प्रकाशित व्हायची. ही लेखकाची लेखनातील पहिली उमेदवारी होती. लेखनात आत्मविश्वास निर्माण झाल्यानंतर त्यांनी कविता लिहिण्यास प्रारंभ केला. सुधीर गव्हाणे या लेखकांमार्फत लिंबाळेंच्या कविता अस्मिता दर्शकडे पाठवून प्रकाशित केल्या आणि इथूनच दलित कवी म्हणून शरणकुमार लिंबाळेंचा उल्लेख होऊ लागला. कविता, कथा, कादंबरी, आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराबरोबरच समीक्षा या साहित्य प्रकारातही त्यांनी आपला वेगळा ठसा उमटविला आहे. या सर्व लेखनाचा परिपाक म्हणूनच त्यांना अनेक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले आहे.

भारतीय समाज क्रांतीचे जनक म्हणून महात्मा जोतिराव फुले यांची सामाजिक चळवळ आणि त्यांचे तत्वज्ञान यापासून निर्माण झालेल्या ग्रामीण चळवळीतून ग्रामीण साहित्याचा जन्म झाला. या साहित्यनिर्मितीला दलित साहित्याचा एक नवा प्रवाह येऊन मिळाला. दलित साहित्याच्या प्रेरणेचा विचार करता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे या साहित्याचे एकमेव प्रेरणास्थान आहेत. हजारो वर्षे अज्ञान अंधःकारात खितपत पडलेल्या

दलित समाजाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'शिका, संघटित व्हा व संघर्ष करा' ह मूलमंत्र देऊन दलित समाजाला आत्मभान प्राप्त करून दिले. यातून अनेक दलित शिक्षित तरुणांनी आपली लेखणी सज्ज केली. स्वतःवर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराला, मनातील दबलेल्या भावना व विचारांना आपल्या लेखणीद्वारे वाट मोकळी करून दिली. आंबेडकरांनी दिलेल्या या विचारातून, तत्वज्ञानातून दलित साहित्याची निर्मिती झाली. आंबेडकरांनी विचारांचा वारसा लाभलेले अनेक शिक्षित तरुण जोमाने लिहू लागले. अण्णा भाऊ साठे, अशोक व्हटकर, बाबूराव बागूल, शंकरराव खरात, माधव कोंडविलकर, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम यासारख्या अनेक लेखकांच्या लेखनाने मराठी वाङ्मयात दलित साहित्य ह नवा वाङ्मयीन साहित्यप्रकार उदयास आला. या प्रभावी जीवनदायी साहित्यप्रवाहाच्या निर्मितीमुळे मराठी वाङ्मयाचे अनुभवक्षेत्र रुंदावले. आज ग्रामीण साहित्याबरोबर दलित साहित्य हाही एक महत्वाचा साहित्यप्रवाह म्हणून ओळखला जातो.

दलित कादंबरीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना प्रथम दलित ही संकल्पना बाबूराव बागूल, अर्जून डांगळे, म.ना. वानखेडे, यशवंत मनोहर, दत्ता भगत, नामदेव ढसाळ, योगेंद्र मेश्राम, केशव मेश्राम, वसंत पळशीकर या अभ्यासकांच्या व समीक्षकांच्या व्याख्येद्वारे स्पष्ट केली. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या चळवळीतून आणि त्यांनी दिलेल्या प्रेरणेतून व तत्वज्ञानातून दलित साहित्य प्रवाह उदयास आलेला आहे. मराठी वाङ्मयामध्ये नवनवे साहित्यप्रवाह उदयास येणे हे त्या भाषेच्या जिवंतपणाचे लक्षण मानले जाते. साहित्यात नवनवे प्रवाह निर्माण झाल्यामुळे साहित्याच्या कक्षा रुंदावून साहित्यात चैतन्य टिकून राहते. दलित साहित्यात नवनव्या जाणिवेने लेखन होत गेल्याने मराठी साहित्य समृद्ध होत गेले. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात मराठीतील बहुसंख्य लेखक पांढरपेशा मध्यम वर्गातील असल्याचे दिसून येते. पण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ह्यात बदल झालेला दिसून येतो. शिक्षण ही कोणा एका वर्गाची मक्तेदारी राहिली नाही. शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने समाजातील उपेक्षित स्तर जागृत होऊन शिक्षण घेऊ लागला. शिक्षणाने दलित समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणल्याने

आपल्यावर होणारे अन्याय अत्याचार, त्याचप्रमाणे आपले अनुभव व्यक्त करण्याची ओढ समाजाच्या सर्व थरांतून निर्माण होऊ लागली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जे उपेक्षित आहेत जे दबले गेले होते, जे शिक्षित होते शिवाय जे विशिष्ट समाजव्यवस्थेमुळे अमानुष जीवन जगत होते. त्यांचा स्वर, वेदना, विद्रोह, भावना, नकार त्यांच्याच लेखनातून व्यक्त होऊ लागते. दलित साहित्यामध्ये काव्य, कथा, आत्मकथन, नाटक हे वाङ्मयप्रकार समृद्ध ठरले आहेत पण यामानाने दलित कादंबरी तितकीशी बहरली नाही. दलित कादंबरी ही प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचाच आविष्कार करते. तसेच ही कादंबरी आंबेडकरी तत्वज्ञानावर आधारीत असल्याने दैववाद व रुढीवाद यांचे उच्चाटन दलित कादंबरीतून झाल्याचे दिसते. दलित समाजातील महार, मांग, ढोर, चांभार, आदीवासी, झोपडपट्टीय जीवन जगणारे, मांगगारुडी, मुरळी, तमासगीर इत्यादी विविध स्तरातील दलितांचे वास्तव जीवनचित्रण दलित लेखकांच्या कादंबरीत पहायला मिळते. तसे दलितेतर लेखकांच्या कादंबरीमधून पहायला मिळत नाही. दलित लेखक स्वतः त्या समाजातील असल्याने त्याने पाहिलेले दुःख दारिद्र्य, भोगलेले अन्याय, अत्याचार आणि त्यातून निर्माण झालेला नकार, विद्रोह तो आपल्या लेखणीने दलित जीवनचित्रण व्यक्त करतो. म्हणूनच दलितेतरांच्या कादंबऱ्यातील दलित जीवनचित्रणापेक्षा दलित लेखकांनी केलेले दलित जीवनचित्रण सरस ठरते. प्रत्यक्ष दलित जीवनाचा दलितेतर लेखकांना अनुभव नसल्याने त्यांनी केलेले दलित समाजाचे व दलितांच्या जीवनाचे चित्रण काल्पनिक व वरवरचे वाटते. शंकरराव खरात यांच्या 'झोपडपट्टी', 'मी माझ्या गावाच्या शोधात' अण्णा भाऊ साठे यांची 'फकिरा', भीमसेन देठे यांची 'इस्कोट' माधव कोंडविलकर यांची 'अजून उजाडायचं आहे' अशोक व्हटकर यांची 'मेलेलं पाणी', नामदेव ढसाळांच्या 'हाडकी हाडवळा', या कादंबऱ्यांमधून दलित जीवनाचे अस्सल, वास्तवपूर्ण आणि विविधांगी चित्रण वरील दलित लेखकांनी केलेले आढळून येते.

दलित कादंबरी संवेदनशिलता आणि सामाजिक बांधिलकीचे तत्व जपताना दिसते. या कादंबरीला आंबेडकरी विचारांचे अधिष्ठान प्राप्त झाल्याने कादंबरीतून प्रकटलेले आंबेडकरी विचार हे आशयाशी पूर्णपणे एकजीव होतात. दलित कादंबरीच्या निराळेपणातून दलित कादंबरी आपला वेगळा ठसा उमटविताना आशयाचे एक अविभाज्य अंग म्हणून सौंदर्यनिर्मितीसाठी, रूपक, प्रतिक, प्रतिमांच्या वापराबरोबरच पात्रांची भाषा भारदस्त होण्यासाठी भाषा, रुढी संकेताना फाटा देऊन अस्सल ग्रामीण बोलीभाषेचा अविष्कार करते.

शरणकुमार लिंबाळे यांच्या 'उपल्या' या कादंबरीचा अभ्यास करताना कथानक, व्यक्तिरेखा, दलित - सवर्ण संघर्ष, नामांतर लढा या घटकांचा अभ्यास केला आहे. 'उपल्या' ही दलित कादंबरी असून या कादंबरीला राजकीय आशय प्राप्त झालेला आहे. 'उपल्या' कादंबरीत कथानकाचा अभ्यास करताना १९५६ ते १९९६ या चार दशकांच्या काळातील दलित चळवळीतील उलथा पालथीचे चित्रण करून लेखक शरणकुमार लिंबाळेंनी दलित चळवळीवर प्रकाश टाकलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतर दलित चळवळीत फूट पडून कार्यकर्त्यांनी अनेक वेगवेगळ्या संघटना स्थापन करून तुझी चळवळ मोठी की माझी मोठी अशा स्पर्धा कार्यकर्त्यांत चालू झाल्या. यातूनच चळवळीचा मुख्य कार्यकर्ता आपणच असावे, चळवळ आपल्याच हाती असावी अशी कार्यकर्त्यांची भावना निर्माण झाली. या कार्यकर्त्यांच्या भावनेतूनच 'उपल्यांची' वृत्ती दिसून येते : या कादंबरीचे कथानक वास्तवादी असले तरी कादंबरी चार भागात विभागल्याने कादंबरीत एकसंधपणा जाणवत नाही. ग्रामीण सनाजवास्तव, दलितांवर होणारे अन्याय अत्याचार, अज्ञान, समाजकारण, अपमान 'भूमि बळकाव आंदोलन', 'नामांतर लढा' यावर आवाज उठविणारे दलित चळवळीतील कार्यकर्ते रेखाटण्याच्या हेतूने 'उपल्या' ची निर्मिती झाली. कादंबरीच्या पहिल्या भागात एका सनातन ब्राम्हण कुटुंबातील मुलाचे दलितीकरण होण्याला त्याच्या रुममध्ये राहणारे सहकारी कसे कारणीभूत होतात. यावर प्रकाश टाकण्यात आलेला आहे. दुसऱ्या भागात दलित चळवळ ताकदीने उभी राहते. यामध्ये रिपब्लिकन पक्ष, दलित पँथर, नामांतर लढा हे टप्पे आले आहेत. दलित चळवळीने

वर्णसत्ता आणि शासन यांच्याशी दिलेला संघर्ष या भागात आला आहे. तिसऱ्या भागात ब्राह्मण कुटुंबातील मुलगी दलिताची पत्नी होऊन संसार करते. यामधून सवर्णामध्ये झालेले मतपरिवर्तन व आंतरजातीय विवाहाला दिलेली मान्यता यातून समकालीन परिस्थितीचे दर्शन होते. कादंबरीच्या चौथ्या भागामध्ये दलित चळवळ खिळखिळी होऊन एकेकाळी एकाच संघटनेत एकत्र काम करणारे कार्यकर्ते एकमेकांचे शत्रु होतात याचा पट उलगडण्यात लेखक शरणकुमार लिंबाळे यशस्वी झाले आहेत.

‘उपल्या’ कादंबरीतील व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करताना त्यातील मुख्य व्यक्तिरेखाबरोबरच गौण व्यक्तिरेखांचाही अभ्यास केला आहे. या कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा अनिरुद्ध देशमुख, रोहिदास नागदिवे, दयानंद किणीकर, मिलिंद कांबळे, विजय पगारे, गौतम गांगुर्डे, ईश्वर इंगळे या प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत. यातील अनिरुद्ध देशमुख हा सनातन ब्राह्मण कुटुंबातील मुलगा महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी वस्तीगृहात प्रवेश घेतो पण त्याच्याच बरोबर टक्केवारी असलेला दलित विद्यार्थी मिलिंद कांबळे हा त्याचा सहकारी म्हणून खोलीत रहायला येतो. हा दलित विद्यार्थी असल्याने त्याने दलितांवर होणारे अन्याय, अत्याचार जवळून पाहिलेला असतो. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी एकत्र येऊन दलित विद्यार्थी संघटना स्थापन करतात. संघटनेच्या दररोजच्या बैठका खोलीमध्येच होत असतात. या कारणाने अनिरुद्धचा अभ्यास होत नाही. वसतीगृहातील खोली बदलून घेण्यासाठी तो खूप प्रयत्न करतो. पण त्याला खोली किंवा सहकारीही बदलून मिळत नाही. शिवाय घरची परिस्थिती गरीबीची असल्याने स्वतंत्र खोलीही घेऊ शकत नाही. अनिरुद्धचा स्वभाव शांत असल्याने दलित विद्यार्थ्यांच्यापुढे त्याचे काहीही चालत नाही. पण या परिस्थितीत तो शिक्षण घेऊन फौजदार होतो. नामांतर चळवळ चालू असताना हडोळती, जळकोट, वाढोना या गावात दंगल चालू होते याची जबाबदारी अनिरुद्धवर टाकली जाते. ड्युटीवर असतानाच दगडांनी ठेचून बेशुद्ध अवस्थेतच त्या गावातील लोक अनिरुद्धला जिवंत जाळतात एक सहनशील पोलिस अधिकारी आपल्या प्राणास मुक्तो.

रोहिदास नागदिवे, मिलिंद कांबळे, विजय पगारे, दयानंद किणीकर, गौतम गांगुर्डे. ईश्वर इंगळे या मुख्य व्यक्तिरेखा दलित चळवळीच्या माध्यमातून समाजाचे रक्षण करतात. त्याचबरोबर राहूल बनसोडे, रमा बाबर, याकूब शेख, भीमा भोळे, पंडित कानडे, निकममामा, त्रिशरण या गौण व्यक्तिरेखाही मुख्य व्यक्तिरेखा बरोबरच परिवर्तन चळवळीच्या माध्यमातून भूमिबळकाव आंदोलन, नामांतर लढा यासाठी प्राणपणाने झटतात. रविंद्र साने, रश्मि, पालकमंत्री ना. माने यासारख्या काही व्यक्तिरेखा नावापुरत्या आलेल्या आहेत. यातील अनिरुद्ध, मिलिंद कांबळे, रोहिदास नागदिवे या व्यक्तिरेखा आपले वेगळे अस्तित्व निर्माण करतात. दलित चळवळीतील हे सर्व कार्यकर्ते समाजव्यवस्था व शासन यांच्याशी संघटित होऊन संघर्ष करतात. कादंबरीच्या प्रत्येक भागातील कार्यकर्त्यांच्या निवेदनातून वर्तमानकालीन इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेवटच्या भागात दैनंदिनीचा वापर केल्याने कादंबरीत फारसा एकसंधपणा जाणवत नाही. पण दलित चळवळीच्या नेत्यांना आपल्या वास्तवाचे भान आणून देणारी ही कादंबरी आहे.

‘हिंदू’ कादंबरीच्या स्वरूपाचा अभ्यास करताना कथानक, व्यक्तिरेखा, संघर्ष, छोट्या - छोट्या वाक्यांच्या वापराने कादंबरीला आलेली समृद्धी, रूपक प्रतिमांच्या वापराने कादंबरीला आलेला ठाशीवपणा याचा अभ्यास करून विषयांती हाती आलेल्या निष्कर्षाची मांडणी केली आहे. या कादंबरीच्या कथानकाचा अभ्यास करता ‘हिंदू’ ही दलित कादंबरी असून या कादंबरीला सामाजिक व राजकीय आशय प्राप्त झाला आहे. ‘उपल्या’ कादंबरीचा पुढील भाग म्हणूनच ‘हिंदू’ ही कादंबरी ओळखली जाते. दलितेतरांकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध दलित कार्यकर्त्यांनी केलेला संघर्ष जसा ‘उपल्या’ या कादंबरीमध्ये येतो. त्याचप्रमाणे ‘हिंदू’ कादंबरीमध्येही तात्या कांबळे हा दलित नेता स्वतःच्या ‘आंबेडकरी जलशाद्वारे’ दलितांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न करतो. पण सवर्ण समाजाला हा बदल नको असतो. याचे पर्यावसन तात्या कांबळेच्या हत्येत होते. या घटनेभोवतीच संपूर्ण कादंबरीतील कथानक फिरत राहते. एकिकडे उग्र हिंदुत्वाची लाट

आणि दुसरीकडे त्याविरुद्ध संघटीत होणारी दलितांमधील आत्मसन्मानाची जाणीव या कादंबरीतून प्रकर्षाने जाणवते.

‘हिंदू’ कादंबरीतील व्यक्तिरेखांचा अभ्यास करताना तात्या कांबळे, प्रभाकर कावळे, माणिकचंद व गोपीचंद, सदानंद कांबळे, रोहित, सोनाली या मुख्य व्यक्तिरेखाबरोबरच कसबे गुरुजी, रामभाऊ कावळे, सुरेखा माने, जगन्नाथ पंडित, दिपक माने या गौण व्यक्तिरेखा येतात. सुधाकर, पार्वतीबाई, राजा या व्यक्तिरेखा नावापुरत्याच येतात. ‘हिंदू’ कादंबरीतील प्रमुख व्यक्तिरेखा तात्या कांबळे आहे. त्यांचे बालपण शिक्षण अचलपूर या खेड्यात गेले. दोन-तीन पिढ्यांपासून तमासगीराचं घराणं म्हणून ओळख होऊनसुद्धा आपल्या पूर्वजांप्रमाणे छंदीफंदी लोकांची करमणूक करण्यापेक्षा ‘आंबेडकरी जलशा’ द्वारे दलित बांधवांना अज्ञानातून बाहेर काढणारा, समाजाच्या हिताकरीता समाजकारणाला राजकारणाची जोड देणारा तात्या कांबळे हा नायक आहे. परिवर्तनवादी चळवळीच्या माध्यमातून समाजाचे रक्षण करतानाच सवर्ण लोक त्याचा बळी घेतात व जलसाकार तात्या कांबळेच नाव कायमच पुसून टाकतात. प्रभाकर हा खलनायकाच्या प्रमुख भूमिकेत कादंबरीभर येतो. आरक्षणामुळे वडिलांचे सरपंचपद गेल्याने तो तात्या कांबळेवर चिडून असतो तात्या कांबळेच्या जलशामुळे गावातील सवर्ण लोकही चिडून असतात. गावातील दलितांना अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी प्रेरित करतो याचा राग मनात धरून प्रभाकर बरोबर गावातील इतर लोकही तात्या कांबळेच्या खूनात सामील होतात. म्होरक्या असलेल्या दलिताचा खून करून सर्वसामान्य दलितांना धडा शिकवण्याचा प्रयत्न सवर्ण लोक करतात. या घटनेमधून समाजातील विषम ताणेबाणे आणि विकृत जातीव्यवस्थेवर प्रकाश टाकलेला आहे. ‘संघर्ष’ हा कादंबरीचा महत्वाचा घटक आहे. तात्या कांबळेच्या खुनाला वाचा फोडण्यासाठी दलित कार्यकर्ते एकत्र येतात. पण माणिकचंद व गोपीचंद या भ्रष्ट व्यक्ती स्वतःच्या स्वार्थासाठी दलितांमध्ये फूट पाडतात. तात्या कांबळेचा लहान भाऊ सदानंद कांबळे याला सरपंचपदापासून ते समाजकल्याण मंत्र्यापर्यंत पोहचविण्याचे आश्वासन देतात. या प्रसंगातून दलित चळवळीत फूट पडल्याने वाढलेल्या चंगळवादाचे न्याय - अन्यायाचे

विदारक चित्र स्पष्ट होते. दलितांवर होणारा अन्याय अत्याचार आणि हिंदू समाजातील विकृत जातीव्यवस्थेच्या ओझ्याखाली दडपून गेलेल्या दलित समाजाचे वास्तव चित्रण स्पष्ट होते. म्हणून सामाजिकदृष्ट्या 'हिंदू' कादंबरी महत्वाची असून यातील संघर्ष, दलितांची जगण्याची धडपड, विषमता, जातीयता यामुळे होणारी दलितांची अवहेलना याचा पट या कादंबरीतून उलगडत जातो.

'उपल्या' व 'हिंदू' या कादंबऱ्यांचे सामाजिक व वाङ्मयीन मूल्यमापन करताना समाजदर्शन, दलित सवर्ण जातीतर्गत श्रेष्ठ कनिष्ठतेचे चित्रण, सवर्ण समाजातील अंधश्रद्धा, रुढी परंपरा, आंबेडकरी विचारांचा आविष्कार, दलितांच्या कौटुंबिक जिक्काळ्याचे चित्रण, दलित - सवर्ण संघर्षावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कादंबऱ्यांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन करताना निवेदन, भाषाशैली, संवाद, वातावरणनिर्मिती, इंग्रजी शब्दांचा वापर, वाक्यप्रचारांचा वापर या घटकांचा अभ्यास केला आहे. 'उपल्या' व 'हिंदू' कादंबरीत समाजात व दलित चळवळीत १९५६ ते १९९६ या चार दशकांच्या काळात झालेला बदल दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतर दलित समाजात झालेले बदल स्पष्ट केले आहेत. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातसुद्धा दलितांना अपमानाची हीनतेची वागणूक सवर्ण समाजाकडून मिळत असते. दलित समाज हा अनेक अंधश्रद्धा, रुढी, परंपरा यांना बळी पडल्याचा दिसून येतो. आज दलित समाज सुधारला असला तरी ग्रामीण भागात रोजीरोटीसाठी सवर्ण लोकांवरच अवलंबून रहावे लागते. त्यासाठी त्याला 'येसकरी काठी' घ्यावी लागते. सवर्ण लोकांच्या वरातीपुढे नाचावे लागते या परंपरा, अशा त्याला चालवाव्या लागतात. त्याप्रमाणे ब्राम्हण समाजातही लग्न ठरविताना पत्रिका पाहतात, नवरा मेल्यावर त्याच्या विधवा बायकोला बांड नेसायला देतात, तिचे केशवपन करतात या रुढी, परंपरांना सवर्ण समाजही बळी पडताना दिसतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना दिलेला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या मूलमंत्राने हजारो दलित तरुण आंबेडकरी विचारांचा स्विकार व पुरस्कार करून

सवर्णाविरुद्ध संघर्ष करून आपल्यावर होणाऱ्या अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध आवाज उठवितात. 'उपल्या' व 'हिंदू' कादंबरीचे शीर्षके सार्थ वाटतात. डॉ. बाबासाहेबांनी सुरु केलेल्या चळवळीत कालांतराने फूट पडून एकत्र काम करणारे कार्यकर्ते एकमेकांचे स्पर्धक होतात. चळवळ आपल्याच हाती असावी व चळवळीचे एकाधिकारशहा आपणच असावे असे त्यांना वाटते. या कार्यकर्त्यांसारखीच वृत्ती 'उपल्या' या वानरांच्या जातीमध्ये आढळते. वानरांच्या टोळीत मादी पिले जन्माला आली की 'उपल्या'ला आनंद होतो. नर पिले जन्माला आली की ठार मारतो. टोळीचा मुख्य आपणच असावे. अशी 'उपल्या'ची वृत्ती असते. त्याप्रमाणे दलित चळवळीतील कार्यकर्त्यांचीही वृत्ती असते. यावरून कादंबरीला 'उपल्या' हे नाव सार्थ ठरते. 'हिंदू' कादंबरीची अर्पणपत्रिका ही लेखकाच्या भावनाप्रधानतेचा आविष्कार म्हणावा लागेल. कादंबरी हा निवेदनप्रधान वाङ्मय प्रकार असल्याने कोणतीही भाषिक कलाकृती निवेदनाशिवाय वाचनीय ठरत नाही 'उपल्या' कादंबरीतील निवेदनासाठी प्रथमपुरुषी निवेदन पद्धतीचा व उत्तरार्धात रोजीनीशीचा वापर केला आहे. 'हिंदू' कादंबरीच्या निवेदनासाठी प्रथम पुरुषी व तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर केला आहे.

कादंबरच्यात संवादात्मकता साधण्यासाठी पात्रानुसार ग्रामीण बोलीभाषेचा, प्रमाणभाषेचा, इंग्रजी शब्दांचा वापर व वाक्प्रचारांचा वापर केल्याने कादंबरीची भाषा जिवंत व प्रभावी वाटते. छोट्या - छोट्या वाक्यांचा वापर आणि आशयानुसार वातावरण निर्मितीने कादंबरीत ठाशीवपणा आलेला आहे.

निष्कर्ष :

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचाराने प्रभावित झालेल्या दलित समाजातील परिवर्तनाचा तपशील 'उपल्या' व 'हिंदू' या दोन कादंबरीत येतो.
- २) लिंबाळे यांच्या वरील कलाकृती दलित चळवळ, दलित-सवर्ण संघर्ष, दलित ग्रामीण जीवनचित्रणाचा व्यापक पट उलगडतात.

- ३) सामाजिक, राजकीय, परिवर्तनवादी व वास्तववादी चित्रणातून या कादंबऱ्या आकारास येतात.
- ४) शरणकुमार लिंबाळे यांचा पिंडच कार्यकर्ता आणि लेखक असल्याने त्यांच्या मनात परिवर्तनवादी चळवळीची बीजे रुजल्याने दुर्लक्षित अशा समाजव्यवस्था वेदनांचे दर्शन घडविण्याचा प्रयत्न या दोन कादंबरीतून केला आहे.
- ५) कादंबरीतील घटना, प्रसंग, पात्रचित्रणाबरोबरच दलितांवर होणारा अन्याय, अत्याचार याचे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष दर्शन घडविण्यात लिंबाळे यशस्वी झाले आहेत.
- ६) अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, भीमसेन देठे, बाबुराव बागूल या लेखकांनंतर दलित कादंबरीतील महत्वाचे नाव म्हणजे शरणकुमार लिंबाळे हे होय.
- ७) 'उपल्या' व 'हिंदू' कादंबरीतील संवादात आटोपशीरपणा व चटकदारपणाचा तंतोतंत वापर करून लिंबाळे यांनी कादंबरीत कलात्मकता साधलेली आहे.
- ८) कादंबरीतील वातावरण निर्मितीतून लिंबाळे यांनी व्यक्तिरेखांच्या जीवन सरणीचा व त्यांच्या स्वभावाचा वेध घेतला आहे.
- ९) लिंबाळे यांच्या कादंबऱ्यांची भाषा साधी सोपी व ओघवती असून व्यक्तिरेखानुसार समाजानुसार प्रमाणभाषेचा व बोलीभाषेचा वापर केला आहे.
- १०) 'उपल्या' व 'हिंदू' या दोन कादंबऱ्या आजच्या दलित कार्यकर्त्यांना समाजवास्तवाच भान आणून देणाऱ्या कादंबऱ्या म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल.

(कादंबऱ्यात संवादात्मकता साधण्यासाठी, पात्रानुसार ग्रामीण बोली भाषेचा, प्रमाण भाषेचा, इंग्रजी शब्दांचा वापर व वाक्यप्रचारांचा वापर केल्याने कादंबरीची भाषा जिवंत व प्रभावी वाटते. छोट्या - मोठ्या वाक्यांचा व रूपक प्रतिमांचा वापर करून कादंबरीत ठाशीवपणा आलेला आहे. कादंबरीच्या आशयानुसार वातावरणनिर्मिती केली आहे.